

Siptár Péter szerk., Szabálytalan fonológia

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához V. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001. 123 lap

A könyv három olyan fonológiaelméletet mutat be, amelyekkel a legtöbb bevezető fonológiatankönyv egyáltalán nem vagy csak futólag foglalkozik: a *strukturalista fonológiát*, a mindössze néhány éves múltra visszatekintő *szigorú CV fonológiát* és a napjainkban igen elterjedt *optimalista elméletet*. Ennek megfelelően a „Szabálytalan fonológia” három fejezetre tagolódik, melyek szerzői rendre PÉTER MIHÁLY, a szigorú CV fonológián belül önálló részelméletet kidolgozó SZIGETVÁRI PÉTER, valamint REBRUS PÉTER, szerkesztője pedig SIPTÁR PÉTER, akit számos fonológiai tárgyú könyv szerzőjeként és szerkesztőjeként ismerhetünk. Az alábbiakban a három dolgozatot egyenként tekintem át.

1. PÉTER MIHÁLY, Strukturális fonológia. — A könyv első fejezete a generatív fonológiát közvetlenül megelőző *strukturalista* irányzatokat mutatja be. Elsőként összefoglalja ezen irányzatok jellemzőit és az újgrammatikus iskolától eltérő nézeteit. A szerző a strukturalizmus távoli előzményei közé sorolja a betűírások kialakulását és az ókori görög filozófiát, közelebbi előzményként pedig az eszközfonetika gyors fejlődését, a fonetika és a fonológia elkülönülését, valamint Saussure munkásságát tárgyalja. Külön alfejezetet szentel Baudouin de Courtenay tanításának, ami valamennyi európai strukturalista iskolára hatással volt. Baudouin első fonéma-definíciója a fonetikai tulajdonságok mellett a hangok rendszerbeli szerepére helyezi a hangsúlyt, második fonéma-definíciója pedig a fonológia pszichikai realitására hívja fel a figyelmet. Nézeteit három európai fonológiai iskola, a leningrádi, a moszkvai és a prágai fejlesztette tovább. A leningrádi iskola képviselőjeként a fejezet Scserba fonéma-definícióját ismerteti, amely mintegy átmenetet alkot Baudouin és a prágai iskola között: a fonémát a nyelv többi hangjától való különbözőség alapján határozza meg. A moszkvai iskola nagyobb hangsúlyt fektet a fonológia és a morfológia viszonyának vizsgálatára, az egyes morfémák különböző változataiban megjelenő fonémákat azonosnak vallja.

A legjelentősebb európai strukturalista irányzat, a prágai iskola fonológiaelméletét TRUBECKOJ „A fonológia alapvonalai” című művére támaszkodva mutatja be a szerző (I. NYIKOLAJ TRUBECKOJ, Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7. 1939.). Elméletének alapja a fonetika és a fonológia elhatárolása, mely párhuzamos a Saussure-i és a Baudouin-i nyelv és beszéd különbségével: a fonetika a beszéd, a fonológia pedig a nyelv jelölő oldalát vizsgálja. Ennek megfelelően a két tudomány módszerei is különbözőek; a fonológia a hangjelenségek rendszerbeli szerepét, azok funkcióját vizsgálja, ennek megfelelően csupán a hangok azon tulajdonságai relevánsak számára, amelyek jelentésmegkülönböztető szereppel bírnak. Az oppozíciók trubeckoji osztályozása után Péter Mihály a neutralizáció, majd az archifonéma fogalmait ismerteti meg az olvasóval, és szót ejt a prágaiak morfológiáról, prozodiáról és történeti fonológiáról alkotott nézeteiről is.

Az európai strukturalizmus után a szerző az *amerikai deskriptív iskolát* mutatja be. A Bloomfield nevéhez fűződő irányzat fő jellemzői a gyakorlatias, leíró személet és a módszertani kérdések hangsúlyozása. A deskriptivizmus gyakorta hangoztatott, de szigorú értelemben soha meg nem valósított irányelve volt a jelentés kiiktatása az alacsonyabb nyelvi szintek leírásában, bár az egyes szintek autonómiája tekintetében nem volt teljes egyetértés az iskola képviselői között. A fonológia feladatának a fonémák meghatározását és osztályozását, valamint kapcsolódási szabályaik leírását tartották, melynek két fő módja a disztribúciós tulajdonságaik, illetve a fonetikai hasonlóság vizsgálata — noha az iskola egyes képviselői (pl. Zellig Harris) nyíltan elutasították a fonetikai hasonlóság kritériumát. Az irányzat egyik jelentős érdeme, hogy a fonológiai leírást

kiterjesztették a prozódiai jelenségekre is. Az alfejezet a deskriptív iskolának a morfológáról és a történeti nyelvészetről való felfogása rövid ismertetésével zárul.

Végezetül a szerző a JAKOBSON nevével fémjelzett *m e g k ü l ö n b ö z t e t ő j e g y e k e l m é l e t*-t mutatja be (I. ROMAN JAKOBSON — GUNNAR FANT — MORRIS HALLE, *Preliminaries to Speech Analysis*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1952.). Az eszközfonetika rohamos fejlődésének hatására Jakobson és munkatársai objektív fonetikai adatokon alapuló elméletet kívántak kidolgozni. Elméletük alapegységei bináris megkülönböztető jegyek, a fonéma pedig ezek egyidejűleg jelentkező nyalábja. A JAKOBSON, FANT és HALLE-féle disztinkatív jegyek rendszerének részletes bemutatása után a szerző az elmélettel szemben támasztott ellenérvek tágyalásával zárja az alfejezetet. A dolgozatot a strukturalista fonológusok tudományos eredményeinek összefoglalása és ezek mai érvényességének megvitatása zárja.

2. SZIGETVÁRI PÉTER, Szótagtalan fonológia. — A könyv második fejezete a *k o r m á n y z á s f o n o l ó g i a* (I. JONATHAN KAYE — JEAN LOWENSTAMM — JEAN-ROGER VERGNAUD, *Constituent structure and government in phonology: Phonology 7. 1990: 193—232; JOHN HARRIS, Segmental complexity and phonological government: Phonology 7. 1990: 255—300; JOHN HARRIS, English Sound Structure. Blackwell, Oxford, 1994.*) legújabb elméleti fejleményével, a szigorú CV fonológiával foglalkozik (I. JEAN LOWENSTAMM, *CV as the only syllable type*. In: JACQUES DURAND — BERNARD LAKS szerk., *Current Trends in Phonology: Models and Methods*. European Studies Research Institute, University of Salford Publications. 1996: 419—42; TOBIAS SCHEER, *A theory of consonantal interaction: Folia Linguistica 32. 1998: 201—37; DIENES PÉTER — SZIGETVÁRI PÉTER, Repartitioning the skeleton: VC Phonology. Kézirat, ELTE—MTA, Bp., 1999.*).

Noha az előszóban a szerkesztő megjegyzi, hogy e fejezetet azoknak ajánlja, akik már tisztában vannak a kormányzásfonológia alapjaival — például SZIGETVÁRI cikkének áttanulmányozása után (I. SZIGETVÁRI PÉTER, *Kormányzás a fonológiában: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 19. 1998: 165—213*) —, a „Szótagtalan fonológia” felépítése egy teljesen „ártatlan”, azaz a kormányzásfonológiában járatlan olvasót feltételez. A fejezet elején Szigetvári röviden ismerteti a nyelvészeti kutatás célját és nehézségeit, valamint az általa bemutatott elmélet, a kormányzásfonológia alapelveit. Ezután bevezeti a *f e l s z í n i é s m ö g ö t t e s á b r á z o l á s* fogalmát, és körvonalazza az ezekhez kapcsolódó módszertani problémákat, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy a két ábrázolat nem feltétlenül különbözik minőségileg egymástól. Megmutatja, hogy a hangok elemi alkotórészeinek egymástól és az *i d ő z í t é s i t e n g e l y*től való függetlenséget tulajdonító, vagyis a *u t o s z e g m e n t á l i s* ábrázolás nagyobb magyarázó erővel bír, mint a hagyományos, lineáris elméletek.

A fejezet hátralévő részében Szigetvári a szótag mint elméleti konstruktum szükségességét vizsgálja. Bemutatja a korábban feltételezett szótagábrázolásokat és néhány olyan jelenséget, amelyek indokolhatják ezen ábrázolások feltételezését, és kijelenti, hogy ha ezek a jelenségek a szótagra való hivatkozás nélkül is leírhatók, a szótagnak mint összetevőnek nincs helye az elméletben. Fonotaktikai korlátozásokat vizsgálva rámutat, hogy míg az ugyanazon szótagcsomópont alá tartozó kezdet és mag között tipikusan semmilyen kölcsönhatás nem fedezhető fel (azaz bármilyen kezdet bármilyen mag előtt előfordulhat), egy kóda és az öt követő kezdet — melyek két különböző szótag részei —, nem függetlenek egymástól, tehát a szótag meglétét ezek a korlátozások nem támasztják alá. Ezután a szerző rátér a szigorú CV fonológia alap gondolatának ismertetésére. Míg a hagyományos elméletek az egyes nyelvekben a legjelöletlenebb (CV) szótagtípustól való eltérést a lehetséges szótagok halmazának bővítésével írják le, a szigorú CV fonológia művelői szerint a hangváz minden nyelvben szigorúan váltakozó C és V pontokból áll, és a legjelöletlenebb szótagtípustól való eltérést ezen pozíciók némelyikének kiejtetlensége okozza. Kiejtetlen vázpontok feltételezése nemcsak a szótagszerkezet leegyszerűsítése, pontosabban megszüntetése szempontjából motivált,

hanem magyarázatot kínál számos jelenség, például a hiátustöltés vagy a szinkópa létre is. Szigetvári ezt követően a magánhangzós és mássalhangzós vázpontok inherens tulajdonságait és a közöttük lehetségesen fennálló viszonyokat, a k o r m á n y z á s t és a j o g o s í t á s t tárgyalja, és ezek segítségével bemutatja a felszíni magánhangzó- és mássalhangzó-kapcsolatok ábrázolását a szigorú CV fonológiában. Végezetül a szerző a saját maga és Dienes Péter által kidolgozott elméletet, a V C f o n o l ó g i á t (l.: DIENES — SZIGETVÁRI i. m.; SZIGETVÁRI PÉTER, VC phonology: A theory of consonant lenition and phonotactics. Doktori disszertáció, ELTE — MTA, Bp., 1999.) ismerteti, mely szerint a hangváz nem CV, hanem VC egységekből áll. Ebben a keretben elemezvén számos jelenséget (hangátvetés és hangkivetés, a minimális szó megszorítás, zártszótagbeli rövidség és mássalhangzó-gyengülés), szemlélteti annak előnyeit a „hagyományos” CV fonológiával szemben. — Szigetvári tanulmánya nemcsak a szigorú CV fonológiával ismerteti meg az olvasót, hanem fontos módszertani és tudományelméleti kérdéseket is felvet.

3. REBRUS PÉTER, Optimalitáselmélet. — Rebrus tanulmánya napjaink legelterjedtebb és legbefolyásosabb fonológiamodelljét, az optimalitáselméletet mutatja be (l.: ALAN PRINCE és PAUL SMOLENSKY, Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar. Kézirat, Rutgers University & University of Colorado at Boulder, 1993.; JOHN MCCARTHY és ALAN PRINCE, Prosodic Morphology I. Constraint interaction and satisfaction. Kézirat, University of Massachusetts at Amherst & Rutgers University, 1993.). A fejezet három részre tagolódik. Az elsőben a szerző bemutatja az optimalitáselmélet alapelveit és rámutat annak előnyeire a hagyományos, szabályrendezéssel szemben, a másik két alfejezetben pedig a szótagtípológiával, illetve a morfológia és a fonológia kölcsönhatásával foglalkozik.

Az első alfejezetben (Optimalitás) Rebrus először ismerteti a klasszikus generatív fonológia modelljét: az újraíró szabályok általános sémáját, a mögöttes és felszíni alakok kapcsolatát, valamint a deriváció során létrejövő közbenső ábrázolások problémáját. Megmutatja, hogy ez a keret nem felel meg a nyelvészeti leírásokkal szemben támasztott két alapvető követelménynek: egyfelől túlgenerál, azaz segítségével az emberi nyelvekben nem létező, lehetetlen jelenségek is leírhatók, másfelől a leírás egyszerűségére vonatkozó követelményt sem elégíti ki, hiszen a nyelvtanra vonatkozó korlátozásokat két helyen (a bemenetre vonatkozó jólformáltsági feltételekként, illetve szabályok formájában) fogalmazza meg.

Ezután a szerző rátér az optimalitáselméleti nyelvtan szerkezetének tárgyalására. Ennek két fő komponense a g e n e r á t o r , amely a szótári alakból végtelen számú lehetséges alakot állít elő, és a k i é r t é k e l ő , amely rendezett m e g s z o r í t á s o k halmaza, és a generátor által létrehozott jelöltekből kiválasztja a valóságban megjelenő felszíni alakot. Az alfejezetet az optimalitáselméleti modell legfontosabb tulajdonságainak összegzése zárja.

A második alfejezet középpontjában a szótag áll. A szerző először bemutatja a mondattanban használt reprezentáció mintájára létrejött, közvetlen összetevős szerkezetet használó szótagábrázolást, amely szerint a szótag kezdetből és rimből, a rím pedig magból és kódából áll. Ezután amellet érvel, hogy az, hogy a legjelöletlenebb szótagtípusban a kezdet kötelező, a kóda azonban tiltott, nem vezethető le az összetevős szerkezetből. Megmutatja, hogy az optimalitáselméletben nemcsak a szótagtípusok jelöltségére és a fonémasorok szótagolására vonatkozó általánosítások kezelhetők szótagösszetevőkre való hivatkozás nélkül, hanem az egyes nyelvekben alkalmazott javító stratégiák típusairól, illetve életbe lépésük feltételeiről is tehetők jóslatok. Ez az alfejezet megismerteti az olvasót a f a k t o r i á l i s t i p o l ó g i a fogalmával is: a megszorítások minden lehetséges rendezése egy nyelvtípust ír le.

A harmadik alfejezet a fonológia és morfológia kapcsolatának leírásával, a p r o z o d i k u s m o r f o l ó g i á v a l foglalkozik. A fejezet első részében az olvasó megismerheti az ILLESZT megszorítás-családot, amely az optimalitáselméletben a hangtani-alaktani leírás szintjeinek kölcsönhatását igyekszik megragadni. Az ilyen típusú megszorítások bizonyos prozódiai vagy morfológiai

kategóriák (pl. szótag, láb, morféma, prozódiai szó) egymáshoz illesztését kívánják meg. Ezen megszorítások működésének legnyilvánvalóbb példája az affixumok szóalakon belüli elhelyezkedése: ha az affixum bal szélét a szó jobb széléhez illesztjük, szuffixumról beszélünk (pl. a magyarban), ha viszont az első hangsúlyláb jobb széléhez, egyazon affixum hol szuffixumként, hol pedig infixumként jelenik meg, a tő prozódiai felépítésétől függően (pl. az ulwa nyelvben). Az illesztési megszorítások segítségével arra is magyarázatot adhatunk, hogy bizonyos nyelvekben a szótagszerkezeti megszorítások miatt nem érvényesek a periférián (pl. a szó végén): a szótagszerkezet javítását célzó törlés vagy betoldás sértené bizonyos morfológiai kategóriák (pl. morféma vagy szó) integritását. Végezetül a szerző olyan affixációs jelenségeket mutat be, amikor ugyanaz az affixum egy nyelven belül hol prefixumként, hol infixumként jelenik meg, a tőalak szótagszerkezetétől függően. Rebrus megmutatja, hogy ezek a jelenségek is elemezhetők a szótagszerkezetre vonatkozó megszorítások és az illesztési megszorítások kölcsönhatásának eredményeképp.

Rebrus tanulmánya kitűnő bevezetés korunk legbefolyásosabb fonológiaeelméletének alapjaiba. A fonológia azon területeit mutatja be, amelyeket az optimalitáselmélet egyértelműen jobban képes kezelni, mint más kurrens elemzések, az egyes jelenségeket tárgyaló alfejezetek összefüggő egészet alkotnak. Hiánypótlónak is tekinthető, hiszen ez az első (és mindezidáig egyetlen) magyar nyelvű bevezető az optimalitáselméletbe. Éppen ezért sajnálatos azonban, hogy a szerző az angol nyelvű szakkifejezések magyar megfelelőjeként nem az elmélet magyar művelői körében meghonosított kifejezéseket használja.

4. Ö s s z e g z é s . — A „Szabálytalan fonológia” több, mint a választott fonológiaeelméletek ismertetése: az egyes irányzatok nézeteinek kritikai elemzése mellett fontos tudományelméleti és -módszertani kérdésekkel is foglalkozik. A szerzők tudományos és didaktikai hozzáértéséhez nem fér kétség; a könyv komoly hangnemét itt-ott megtörő kikacsintások üdítően hatnak. A könyvben tárgyalt nyelvi példák is megfelelően változatosak: szerepel közöttük számos magyar jelenség éppen úgy, mint ismert és „egzotikus” idegen nyelvekből származó adatok. DURAND és SIPTÁR tankönyvéhez hasonlóan minden fejezet végén témakörök szerint rendezett Olvasnivaló található (I. JACQUES DURAND — SIPTÁR PÉTER, Bevezetés a fonológiába. Osiris, Bp., 1997.).

Apróbb hiányosságoktól a „Szabálytalan fonológia” sem mentes; hiányzik például az összefoglalás a második és a harmadik fejezet végéről. A kötet egységét némiképp zavarja a terminusok eltérő használata (például az angol *foot* és *onset* megfelelői Szigetvárinál *ütem* és *nyitány*, Rebrusnál viszont *láb* és *kezdet*); ez elfogadható egy tanulmánykötet esetében, egy tankönyvnel viszont zavaró lehet.

Összességében elmondható, hogy a „Szabálytalan fonológia” kitűnően megírt és összeállított könyv.

BLAHO SYLVIA